

Mari Bøe

"Den ukjendte"

Skjulte graver i Falstadskogen: en studie av kunnskapsstatus og forskning fra et samtidsarkeologisk perspektiv

Bacheloroppgave i Arkeologi

Veileder: Marek E. Jasinski

Mars 2023

Grav nr. 43 i Falstadskogen, "Den ukjendte", sommeren 1945. Foto: Oskar A. Johansen, Falstadsenteret

Mari Bøe

"Den ukjendte"

Skjulte graver i Falstadskogen: en studie av kunnskapsstatus og forskning fra et samtidsarkeologisk perspektiv

Bacheloroppgave i Arkeologi
Veileder: Marek E. Jasinski
Mars 2023

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Sammendrag

Andre verdenskrig er en del av vår smertefulle kulturarv. I Norge har andre verdenskrig en sentral rolle i det kollektive minnet. Nærmere 500 tyske fange- og arbeidsleirer ble etablert i Norge under okkupasjonstiden. Falstad var en av disse. Like sør for leiren, i Falstadskogen, ble omkring 200 offer for nazistenes kuler og begravd i umerkede graver. Kun 88 ofre er funnet, hvilket gir grunn til å tro at det fortsatt befinner seg uregistrerte graver i skogen. Like før frigjøringen i mai 1945, ble levninger ekshumert av tyskerne og plassert om bord i «likbåten». Eksakt antall ofre senket i fjorden er usikkert. Oppgaven tar for seg kilde- og kunnskapsstatus vedrørende graver i Falstadskogen, med en samtidsarkeologisk tilnærming til forholdet mellom skriftlige kilder, tidsvitner og materiell kultur. Det legges vekt på forskningsprosjekter som har forsøkt å lokalisere likbåten, samt andre arkeologiske forskningsprosjekter på Falstad. I tillegg fokuseres det på hvordan interdisiplinært samarbeid og teknologiske forskningsmetoder kan komplementere og løfte den arkeologiske kunnskapsproduksjonen vedrørende Falstadskogen. Avslutningsvis diskuteres det hvordan Falstadskogen som case-studie er viktig for forskning på et internasjonalt nivå, med fokus på relasjonen mellom kollektivt minne og smertefull kulturarv.

Abstract

The Second World War is part of humans' painful heritage. It plays a significant part in the collective memory of Norwegians. About 500 German labour and prisoner of war camps were established in Norway during the occupation. Falstad prison camp was one of them. Just south of the camp, in the Falstad Forest, around 200 fell victim to Nazi bullets and were buried in unmarked graves. Only 88 victims have been found, which implies there are still unregistered graves in the forest. Just before liberation in May 1945, graves were exhumed by the Germans. To hide their crimes, bodies were sunk in the fjord onboard the "Falstad Boat". The exact number of victims is uncertain. This thesis deals with the knowledge status regarding graves in the Falstad Forest, with a contemporary archaeological approach to the relationship between written sources, witnesses, and material culture. Research projects attempting to locate the Falstad Boat, as well as other archaeological research projects at Falstad, are emphasised. Interdisciplinary collaboration and technological research methods used to complement and enhance the archaeological knowledge production regarding the Falstad Forest are also emphasised. Finally, the importance of the Falstad Forest as a case study for painful heritage and collective memory on an international level is discussed.

Innhold

Sammendrag	i
Abstract	i
Figurliste.....	iii
Innledning.....	1
Empiri, teori og metode.....	2
Definisjoner og teoretisk rammeverk	3
Smertefull kulturarv	3
Samtidsarkeologi og konfliktarkeologi	3
Falstads historie.....	5
Falstad skolehjem.....	5
Falstad fangeleir	5
Innherad tvangsarbeidsleir	6
Falstadskogen	6
43 nordmenn.....	7
<i>Sonofrene</i>	8
<i>Majavatn-tragedien</i>	8
«101 russere og 63 serbere»	8
Sletting av spor 4.-6. mai 1945	9
Forskningshistorie	10
Påvisning og ekshumering av graver	10
<i>Identifikasjonskomiteen for falne trøndere</i>	10
Leting etter likbåten	13
Forskningsprosjekter på Falstad og videre forskning i Falstadskogen	15
Arkeologi og Falstadskogen.....	18
Skriftlige kilder, tidsvitner og fysiske spor	18
Diskusjon rundt videre forskning, forvaltning og formidling	22

Konklusjon	24
Referanser.....	25
Utrykte kilder	28

Figurliste

Figur 1: Falstad 12. mai 1945.....	5
Figur 2: Ljuban Vukovic påviser grav i Falstadskogen	6
Figur 3: Pyramide XXV	7
Figur 4: Grav 43, "Den ukjendte"	11
Figur 5: Et gjenfunnet offer blir forsøkt identifisert	12
Figur 6: Kart over kjente graver utarbeidet av Andreas Vodahl i 1948.....	13
Figur 7: Linjer fra ROV Minerva utenfor Ekne	14
Figur 8: Linjer fra AUV Hugin utenfor Ekne	15
Figur 9: LiDAR-modell av Falstadskogen	17
Figur 10: Gjenstander funnet sammen med ofre	19
Figur 11: Brev fra Synnøve Gleditsch.....	20

Innledning

Døden har gjennom alle tider vært en viktig del av kultur og samfunn, og er vanligvis omgitt av en rekke ideologiske og kulturelle ritualer og sorgprosesser. Den dødes verdighet er viktig også etter livets ende. Ofre for politisk vold blir frastjålet såkalt «post-mortem dignity» (Jasinski et al., 2023, in press). De blir henrettet og gravlagt i umerkede graver. Gjennom århundrer har politiske regimer brukt henrettelser og konfiskering av døde kropper aktivt som redskap i politisk vold. Offerets identitet og eksistent blir eliminert fra historien. De etterlatte sitter igjen med frykt og usikkerhet uten ordentlig avslutning. Dette er en ekstrem form for hersketeknikk (Jasinski et al., 2023, in press). Slike forbrytelser fant sted på Falstad i Ekne under andre verdenskrig. Mellom 1942 og 1943 ble i overkant av 200 henrettet i skog- og myrområdet en kilometer sør for Falstad fangeleir. Kun 88 ofre ble funnet etter krigen, og det er derfor stor sannsynlighet for at det fortsatt befinner seg ukjente graver i området (Langås, 2011, s 20).

Stiftelsen Falstadsenteret ble i 2021 godkjent som forskningsinstitusjon av Norges Forskningsråd. Prosjektet *Predicting the Buried Past. Hidden graves in the Falstad Forest* ble etablert i 2022 i samarbeid med NTNU (Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet) og droneselskapet Biodrone. Målet med forskningsprosjekt er blant annet å produsere ny kunnskap om gravene i Falstadskogen. Våren 2023 skal Falstadskogen kartlegges med LiDAR. Kunstig intelligens skal bruke innsamlede data til å potensielt lokalisere skjulte graver. Resultatene fra dette prosjektet kan være banebrytende innenfor konfliktarkeologisk forskning på skjulte graver. Forskningsprosjektet legger grunnlaget for denne oppgaven. At slike prosjekter blir etablert viser at forskning på Falstadskogen er av høy prioritet. Det er interessant å se nærmere på hvorfor, og hva arkeologi kan bidra med.

Kulturlandskap fra andre verdenskrig, inkludert Falstadskogen, faller under begrepene «konfliktarkeologi» og «smertefull kulturarv». Det kollektive minnet om Norge under andre verdenskrig har i flere tiår dreid seg hovedsakelig om helter og motstandskamp (Mytum, 2013, s. 14; Nilssen & Reitan, 2021, s. 300 – 301). Fortellinger om nordmenn som samarbeidet med okkupasjonsmakten, og utenlandske fangers skjebne i norske krigsfangeleirer, har blitt viet lite oppmerksomhet. På grunn av den kalde krigen har spesielt sovjetiske krigsfanger i Norge fått liten plass i etterkrigstidens historiefremstilling (Soleim, 2018, s. 367). Dette er i ferd med å snu. De siste årene har det vært økende interesse for de

smertefulle delene av historien (Jasinski et al., 2009). Jo lenger man får smerten på avstand, jo mer perspektiv får man, og det blir enklere å snakke om den.

Denne oppgaven har følgende hovedfokus:

1. Kilde- og kunnskapsstatus vedrørende gravene i Falstadskogen
2. Viktigheten av videre forskning på Falstadskogen

Innledningsvis vil nødvendige definisjoner og teoretisk rammeverk bli presentert og berettiget. Deretter blir det kort gjort rede for Falstads historie før, under og etter krigen. Videre blir kilde- og kunnskapsstatus vedrørende graver i Falstadskogen presentert, med et samtidsarkeologisk blick på forholdet mellom skriftlige kilder, tidsvitner og materielle spor. Det vil bli lagt vekt på forskningsprosjekter som har forsøkt å lokalisere «likbåten», samt andre forskningsprosjekter på Falstad. I tillegg fokuseres det på hvordan interdisiplinært samarbeid og teknologiske forskningsmetoder kan komplementere og løfte den arkeologiske kunnskapsproduksjonen vedrørende Falstadskogen. Avslutningsvis blir det diskutert hvordan Falstadskogen som case-studie representerer viktigheten av forskning omkring smertefull kulturarv på et internasjonalt nivå. Til slutt blir oppgavens hovedresultater oppsummert i en konklusjon.

Empiri, teori og metode

Oppgaven er grunnleggende samtidsarkeologisk med konfliktarkeologi som fokusområde. Det teoretiske rammeverket for oppgaven er smertefull kulturarv. Smertefull kulturarv blir ikke alltid anerkjent som teoretisk rammeverk, men legger grunnlaget for denne oppgaven.

Kildemateriale benyttet i oppgaven er tekster, artikler, rapporter og bøker om Falstad, Falstadskogen, smertefull kulturarv og teknologiske forskningsmetoder. I tillegg benyttes arkivmateriale fra Trondheim Politikammer, Trondheim byarkiv og National Archives, som blant annet inneholder rapporter, notiser, bilder og brev relatert til Falstad og Falstadskogen. Anvendt metode er analyse av skriftlige kilder og beretninger fra tidsvitner opp mot materielle og fysiske spor fra Falstadskogen. I tillegg blir forholdet mellom kollektiv erindring angående Falstadskogen og smertefull kulturarv analysert.

Definisjoner og teoretisk rammeverk

Smertefull kulturarv

Smertefull kulturarv omfatter kulturarv som er vanskelig å behandle. Som i mange andre land, er andre verdenskrig en sentral del av det norske kollektive minnet og den smertefulle kulturarven (Jasinski et al., 2009). Å være en del av et kollektivt minne er en identitetsdannende prosess (Stugu, 2016). Traumatiske hendelser veier ofte tungt i dannelsen av nasjonal identitet (Jasinski et al., 2012, s. 263). En felles smertefull kulturarv vil derfor være sterkt identitetsdannende, både på kollektivt og individuelt nivå. Det kan være vanskelig å belyse smertefulle deler av historien, da den utfordrer den kollektive erindringen, og kan være svært skambelagt. Resultatet er at berørte parter føler deres historie og identitet blir oversett og glemt (Soleim, 2018, s. 365 – 367). En nasjon kan unngå å belyse enkelte deler av sin egen historie, fordi hendelser og holdninger strider med dagens verdier. Desto viktigere er det at de smertefulle delene av kulturarven blir anerkjent, slik at historien ikke gjentar seg. Fordi minnet ikke er statisk, er det viktig å til stadighet være oppmerksom på hvilken rolle den kollektive erindringen har i formidling og forskning på smertefull kulturarv (Soleim, 2018, s. 367).

Samtidsarkeologi og konfliktarkeologi

Samtidsarkeologi er en gren innen arkeologifeltet. Mange assosierer arkeologi med en svunnen tid, men arkeologi begynner i samme øyeblikk som nåtid blir til fortid. Hva samtiden kan defineres som, er omstridt (González-Ruibal, 2014, s. 2). Mats Burström definerer samtiden som tiden etter 1850. Denne definisjonen baserer seg på at et menneske kan ha levende minner fra to generasjoner bakover i tid (Burström, 2007, s. 14). Andre vil si at samtiden strekker seg 50 år tilbake. Fordi samtiden nødvendigvis inkluderer «oss», blir samtidsarkeologi sett på som «arkeologien om oss» (Jasinski, 2018, s. 642). «Garbage project» gjennomført av William Rathje (1973), la grunnlaget for den samtidsarkeologiske bevegelsen (Jasinski, 2014, s. 34). Prosjektet beviste at materielle spor kan avdekke kunnskap som ikke har blitt avslørt av skriftlige eller muntlige kilder. Rathje (1973) mente dette beviste at arkeologi ikke kan defineres av alderen på den materielle kulturen, men at man må studere relasjonene mellom materialitet og menneske uavhengig av sted og tid. «Garbage Project» illustrerte tydelig hvor mye informasjon det er mulig å hente fra materielle spor, og hvorfor det er viktig at materialitet ikke blir oversett til fordel for skriftlige og muntlige kilder (Burström, 2007, s. 25 – 28). Relasjonen mellom skriftlige kilder, tidsvitner og materielle spor står altså svært sentralt i samtidsarkeologien. Samtidsarkeologi er et interdisiplinært felt, og

samarbeider tett med historie, minnepolitikk, sosialantropologi, etnografi, geografi, museumsstudier, design og arkitektur (Jasinski, 2014, s. 38). Det interdisiplinære samarbeidet anses som samtidsarkeologisk metode, da det i kombinasjon med generelt anvendte arkeologiskes metoder bidrar til tolkning og analyse av arkeologisk materiale.

Konfliktarkeologi er en underkategori av samtidsarkeologi. Da bevegelsen først oppsto på 1980-tallet, omfattet den hovedsakelig slagmarker. I dag inkluderer konfliktarkeologi monumenter, bygninger, strukturer, landskap, graver og artefakter relatert til konflikt (Mytum, 2013; Schriek, 2022, s. 38). Feltet har stor nytte av interdisiplinært samarbeid med disipliner som psykologi, politiske studier og minnestudier, fordi smertefull kulturarv og konfliktarkeologi går hånd i hånd (Jasinski, 2018, s. 642). Konfliktarkeologi befinner seg altså både i den kollektive og individuelle dimensjonen. I noen tilfeller kan dette skape utfordrende forhold for arkeologisk forskning. Det kan være mye smerte involvert i konfliktarkeologi, hvilket vil påvirke hvilke prosjekter man velger å gjennomføre, samt hvordan man jobber med dem (Mytum, 2013).

«Garbage project» viste at informasjon som frivillig har blitt oppgitt i sammenheng med sensitive tema, ofte ikke stemmer overens med virkeligheten (Jasinski, 2014, s. 35). Årsaken til dette kan være forsøk på å skjule noe man skammer seg over. Det vil være enklere å snakke om smertefulle ting når det kommer på avstand. Ulempen vil da være at minnet vil være påvirket av både indre og ytre faktorer. I noen tilfeller vil vitner være svært farget av traumatiserende hendelser. Når de senere foreller om sine opplevelser vil underbevisstheten deres ha tilpasset minnet, slik at det passer inn i det kollektivet minnet konstruert av dagsaktuelle politiske standpunkt. Fortellinger om fortiden kan altså ha blitt bearbeidet både med og uten overlegg. Dette gjør at skriftlige og muntlige kilder aldri vil være helt pålitelige (Jasinski, 2014; Christophersen, 2022, s. 6). Et kjent begrep innenfor arkeologi er «tingenes tale». I dette begrepet ligger at ting har sin egen påvirkningskraft, også kalt agens. Ting er ikke sjelløse etterlevninger av en menneskelig kultur. Denne forståelsen av ting åpner muligheten for å forstå dem som aktive deltakere i menneskers liv (Christophersen, 2022, s. 8 – 10). I studier av materialitet fra fangeleirer, kan objekter fortelle om lidelse og hverdagsliv i leiren, som ellers ville gått tapt i skriftlige kilder (Jasinski, 2018, s. 643). I denne oppgaven vil tingenes tale være et relevant begrep i sammenheng med identifisering av ofre i Falstadskogen. Materielle spor er derfor en viktig informasjonskilde.

Falstads historie

FIGUR 1: FALSTAD 12. MAI 1945. FOTO: OSKAR A. JOHANSEN, TRONDHEIM BYARKIV

Falstad skolehjem

Falstads historie begynner i 1895. Da ble anstalten Falstad Opdragelsesanstalt for vanartede guttebørn, også kjent som Falstad skolehjem, stiftet (Reitan, 1999, s. 35). Frem til 1921 holdt skolen til på gården Nedre Falstad i Ekne. I 1921 flyttet skolen inn i murbygningen man i dag kjenner som Falstadsenterets hovedbygning (*Figur 1*). Den ble tegnet av arkitekt Claus Hjelte i 1920, inspirert av tysk fengselsarkitektur. Nettopp dette bidro til at nazistene høsten 1941 beslagla bygningen (Jasinski et. al., 2014, s.4).

Falstad fangeleir

SS-Strafgefangenelager Falstad ble etablert som fangeleir for politiske fanger og utenlandske krigsfanger, og mer enn 4200 mennesker satt fengslet på Falstad i kortere eller lenger tid fremt til frigjøringen i 1945 (Hjorth et. al. 2012, s. 6). Rundt 900 av disse var utenlandske, hvorav 360 sovjetiske, 150 polske, og 80 jugoslaviske (Reitan & Nilssen, 2008, s. 45). Mer enn 140 000 krigsfanger og slavearbeidere ble sendt til Norge under okkupasjonstiden. De var stasjonert i landets tilnærmet 500 fange- og arbeidsleirer. Fangene kom fra mer enn 15 nasjoner. Hvorfor var det viktig for Hitler å etablere denne leiren? Av ulike grunner var Hitler tidlig overbevist om at Norge ville spille en avgjørende rolle i krigens utfall (Jasinski et al., 2023, in press). Derfor ble flere hundre tusen tyske soldater utplassert i Norge, i tillegg til store mengder våpen, skip og andre militære ressurser. Fra 1940 til 1945 hadde Norge flest antall tyske soldater per innbygger blant de okkuperte landene. «Festung Norwegen» skulle bygges, hvilket krevde enorm arbeidskraft. Denne arbeidskraften ble hentet i krigsfanger (Jasinski, 2010, s. 3).

Innherad tvangsarbeidsleir

Etter frigjøringen skjedde det et rolleskifte på Falstad. Landssvikere og fangevokterne ble selv innsatt som fanger (Reitan & Nilssen, 2008, s. 109). Tiden som følger er en vanskelig del av norsk historie, og har frem til nyere tid har blitt utelatt fra historiefortellingene. Dette er et eksempel på hvordan smertefull kulturarv blir skygget unna, da den bærer med seg mye skam. Hendelsene utført av nordmenn på Innherad tvangsarbeidsleir like etter frigjøringen var grusomme på lik linje med nazistenes handlinger (Reitan & Nilssen, 2008, s. 109).

Falstadskogen

FIGUR 2: LJUBAN VUKOVIC PÅVISER GRAV I FALSTADSKOGEN, MAI 1945. FOTO: OSKAR A. JOHANSEN, FALSTADSENTERET.

Omtrent en kilometer sør for Falstadsenteret befinner Falstadskogen seg. I 1942 – 43 ble flere fanger henrettet i skog- og myrområdet. Minnesteinen ved inngangen til gravfeltet hevder at 43 nordmenn, 101 russere og 63 serbere ble henrettet her. Dette blir til sammen 207 ofre. I avhør etter krigen ble det av flere hevdet at antallet lik i skogen var på nærmere 300 (Reitan & Nilssen, 2008, s. 100). Både antall og nasjonaliteter i dag usikre. De kjente gravene befinner seg hovedsakelig i to felt, Nordre og Søndre. Flere av gravene ble påvist av fangen Ljuban Vukovic (*Figur 2*). Han var fange på Falstad fra 1942 til 1945. I tiden like etter frigjøringen viste han seg avgjørende i søken og lokaliseringen av gravene. Nærmere 50 graver ble påvist, og er i dag merket med 27 små steinpyramider (*Figur 3*). Kun 88 ofre er funnet per dags dato, og ikke alle individene har kjent identitet. Årsaken til dette er at fokuset like etter krigen var å

finne og identifisere nordmenn. Ofre av usikker identitet ble ofte stemplet som «russer» eller «serber», og sendt til Tilfredshet og kremert uten videre undersøkelser (Langås, 2011, s. 14 – 19).

FIGUR 3: PYRAMIDE XXV. DEN ER TIL MINNE OM BLANT ANNET OFFERET I GRAV 43, "DEN UKJENDTE". FOTO: MARI BØE

43 nordmenn

Den 7. mars 1942 ble det kunngjort i avisene at fire jøder og en kommunist, alle fra Trondheim, var dømt til døden. De var ofre for den første politiske dødsdommen i Trøndelag (Lykke, 1995, s. 6). Politimester Jonas Lie hadde i begynnelsen av 1942 innført en særskilt registrering av jøder. Massearrestasjonen av jøder i Norge fant sted høsten 1942. Den 7. oktober samme år ble 29 jøder arrestert og sendt til Falstad. Tre av disse ble henrettet i Falstadskogen den 13. oktober. Motstandskjemper Toralf Ørnulf Berg ble henrettet den 16. februar 1943 (Lykke, 1995, 44 – 47). 34 nordmenn ble henrettet under unntakstilstanden 6.-12. oktober 1942. Rikskommissær Josef Terboven erklærte 6. oktober 1945 at unntakstilstand skulle tre i kraft fra klokken 5 samme morgen i flere områder i Trøndelag og Nordland (Lykke, 1995, s. 10). Bakgrunnen for unntakstilstanden var økt motstand og sabotasje-handlinger, og unntakstilstanden blir sett på som hevn fra okkupasjonsmakten sin side. Ti av ofrene var de såkalte sonofrene. Rasmus Skjærpe ble henrettet 8. oktober sammen med 23 andre, i det man i dag kjenner som ofrene for Majavatn-tragedien. Totalt antas det at

43 nordmenn var ofre for nazistenes kuler i Falstadskogen. Dette tallet må likevel ikke anses som en absolutt sannhet, da kildematerialet til tider er tvetydig. Det er blant annet usikkert om enkelte ble henrettet i skogen, eller om de ble ført dit som lik (Langås, 2011, s. 18 – 19).

Sonofrene

Henrik Rogstad, Nasjonal Samlings fylkesleder, hadde den 4. eller 5. oktober fremlagt en liste med 10 – 15 navn for Gestapo (Lykke, 1995, s. 12). Rogstad, sammen med rikskommissær Terboven, SS-general Wilhelm Rediess og sjef for Falstad fangeleir Gerhard Flesch, bestemte 10 navn fra lista (Reitan & Nilssen, 2008, s. 86). De 10 ofrene ble valgt og skutt som soning for den økte motstandsaktiviteten. Henrettelsene skulle spre frykt og advare befolkningen om at det var nulltoleranse for alle sabotasjeforsøk. De 10 besto av offentlige samfunnsskikkelser, som representerte standpunkt i strid med okkupasjonsmaktens formål. De var kaptein Finn Berg, banksjef Gunnar Sandberg Birch, byggeleder Peder Eggen, ingeniør Hans Konrad Ekornes, teatersjef Henry Gleditsch, redaktør Harald Langhelle, skipsmegler Per Tangen Lykke, advokat Otto Skirstad, advokat Gunnar Bull Aakrann og forretningsmann Hirsch Komissar (Lillegaard, 1964, s. 153). Kildemateriale viser at Komissar ikke var oppført på den originale lista, men først kom med den 6. oktober (Lykke, 1995, s. 19).

Majavatn-tragedien

De 23 henrettede fra Grane, Vefsn og Vevelstad i Nordland er kjent som ofrene for Majavatn-tragedien. Hendelsen blir ansett som en av de verste avstraffelser mot motstandsvirksomhet i Norge. Ved årsskiftet 1941-1942 fraktet Kompani Linge store mengder våpen, ammunisjon og forsyninger til Helgeland i påvente av alliert invasjon, som deretter ble distribuert i distriktet (Lillegaard, 1964). Gestapo var på sporet av lagrene i september 1942, og ved hjelp av Henry Oliver Rinnan fikk de kjennskap til lageret på Tangen gård. Da tyskerne kom til gården den 6. september 1942 åpnet Linge-soldater ild. To tyskere døde, og flere ble skadet (Reitan & Nilssen, 2008, s. 53). Hendelsene på Tangen gård ledet til massearrestasjoner i området, og flere titalls av disse ble sendt til Falstad fangeleir. 23 av disse møtte sin skjebne i Falstadskogen den 7. og 8. oktober. Ti av ofrene ligger i dag gravlagt ved Grane kirke, de syv ofrene fra Vevelstad på kirkegården i Forvik, og de seks henrettede fra Grane herred ved Nidarosdomen (Lykke, 1995, s. 26 – 27).

«101 russere og 63 serbere»

Minnesteinen ved inngangen til Falstadskogen hevder at 101 russere og 63 serbere ble henrettet i Falstadskogen. Både antall og nasjonalitet er usikkert. Man vet ikke hvor mange østeuropeere som ble henrettet i Falstadskogen, men det anslås at omtrent 100 sovjetiske

fanger ble henrettet. Det er usikkert om noen av disse egentlige var polske (Soleim, 2016, s. 220). Magne Haave, medlem av *Identifikasjonskomiteen for falne trøndere*, lagde i 1947 en oversikt over de sovjetiske og jugoslaviske fanger man mente ble henrettet i Falstadskogen (Statsarkivet i Trondheim, SATb). På en minnestein i skogen står 74 jugoslaver antatt drept i skogen oppført ved navn. Det er oppsiktsvekkende, men ikke overraskende, at man sitter igjen med store mengder informasjon om de norske ofrene, men svært lite om de utenlandske. Etter frigjøringen ble det ikke prioritert å identifisere disse på lik linje med nordmenn. En enkel forklaring er at man ikke hadde tilgjengelige midler til å gjøre nøyaktige identifiseringer på lik linje med de norske ofrene. En annen rimelig forklaring ligger i det politiske landskapet Norge befant seg i like etter frigjøringen. Østeuropeiske krigsfanger gikk fra å være allierte til fiende på grunn av den kalde krigen (Jasinski, 2010).

Sletting av spor 4.-6. mai 1945

Den 4. mai 1945 ankom flere tyske lastebiler Falstad. Kapitulasjonen var et faktum, og nazistene satte i gang prosessen med å slette spor. Man vet ikke med sikkerhet hva som gikk for seg de to følgende nettene, men beretninger fra fanger og naboer, samt avhør av involverte tyskere gir et bilde av alvorlige krigsforbrytelser. Dette er historien om «likbåten». Nabo Thorleif Stavrum på Nordby gård observerte og noterte ned hva som foregikk på Ekne i tidsrommet 4. – 6. mai 1945 (Langås, 2011, s. 10). Kløkken 18 den 4. mai kom det to tyske lastebiler med mannskap til Falstad. Kløkken 22 ankom to nye lastebiler, samt en motorsykel med sidevogn med antatte bødler. Lastebilene kjørte de påfølgende nettene mellom Falstadskogen og kaia på Ekne, hvor en fiskebåt av tre på 13 meter hadde ligget til reparasjon i lengre tid. Vitner forteller at båten ble lastet med stein. Natt til 6. mai ble båten slept ut på fjorden, og senket i området mellom Ekne og Ytterøya. Ifølge kildene skal ofre fra Falstadskogen ha blitt gravd opp og plassert på båten. Antallet er usikkert. Tysk offiser Herman Ahlborn, leder av oppgravingen, hevdet i avhør at det ble funnet 23-25 døde (Reitan & Nilssen, 2008, s. 98). Leirkommandant Denk hevdet at det ikke ble funnet mer enn 30 offer (Public Records Office). Ljuban hevdet like etter frigjøringen at gravene til 50-60 ofre var ekshumert (SATA). Likbåten har aldri blitt funnet. Noen kilder hevder at kroppene ble brent, kun de de ikke var i stand til å brenne ble senket i fjorden (Stav, 2011, s. 37). Dette er en faktor som gjør antall resterende ofre i skogen usikkert. Hendelsene som fant sted i på Ekne 4. – 6. mai 1945 er alvorlig politisk vold. Å gravlegge ofre i umerkede massegraver, samt å tilintetgjøre dem er begge en form for konfiskering av døde kroppene.

Forskningshistorie

Påvisning og ekshumering av graver

Den 10. mai 1945 gikk Ljuban Vukovic til Falstadskogen for å finne gravene. Han observerte da at flere var blitt gravd opp (Langås, 2011, s. 10). Sammen med de sovjetiske fangene Aleksandr Makejev, Aleksej Pasnov og Mikhail Moskin, gravde han gropene til de fleste kjente gravene. De ble beordret til å grave før eksekusjonene, men var aldri til stede under henrettelsene. Ljuban berettet at han aldri visste hvem gravene var tiltenkt, og at han ikke lukket gravene (Berre, 2013, s. 45). Den 12. mai var Ljuban tilbake i skogen, denne gangen sammen med blant andre tannlege Ragnvald Kvingedal, politibetjent Reidar Dahl, doktor Carl Viggo Lange, og Erling Nielsen fra Røde Kors. I tillegg var fotografene Otto Renbjør og Oskar A. Johansen, samt representanter fra Innherad Tvangsarbeidsleir til stede (Langås, 2011, s. 11). Gravene befant seg hovedsakelig i to felt. Ljuban mente at mange av gravene ikke ble funnet av tyskerne like før frigjøringen, fordi de med overlegg hadde blitt skjult. Ljuban hadde selv vært med på å skjule gravene i mai 1943. Da ble han kjent med en grav han ikke selv hadde gravd, som inneholdt «9 nordmenn og 1 jøde» (Hjorth et. al., 2012). Disse var de såkalte sonofrene, som ble skutt under unntakstilstanden i Trondheim i 1942. Graver påvist i løpet av disse dagene ble hverken merket eller nedtegnet. Renbjør og Johansen fotograferte flere av gravstedene, men på grunn av endringer i vegetasjon er det i dag vanskelig å identifisere hvor bildene ble tatt. Gravene ble etter hvert merket med kors med antall døde, nasjonalitet og gravnummer (*Figur 4*) (Langås, 2011, s. 11 – 12).

Identifikasjonskomiteen for falne trøndere

Det foregikk lignende undersøkelser flere steder i Trøndelag, blant annet ved Udduvoll bru. Det var stor interesse for arbeidet, og våren 1945 ble *Identifikasjonskomiteen for falne trøndere* opprettet, med domarkitekt Helge Thiis som formann. Med i komiteen var blant andre tanntekniker Erling Nielsen. Hensikten var å identifisere norske offer drept av tyskere og Nasjonal Samling (Langås, 2011, s. 9 – 12). Den 28. mai 1945 stod komiteens arbeidsoppgaver på trykk i Adresseavisen. Der sto det: «Det er forutsetningen at likene skal tas opp og kremeres, og det er meningen at urnene skal settes ned i en fellesgrav på Domkirkegården» (Adresseavisen, 28. mai 1945). Det viktig å merke seg at utenlandske offer ble utelatt. Til tross for man med sikkerhet visste at sovjetiske og jugoslaviske offer lå gravlagt på samme områder som nordmenn, tok ikke Identifikasjonskomiteen noe ansvar for disse, og de organiserte aldri leting etter utenlandske ofre (Langås, 2011, s. 13). At kroppene skulle kremeres er en viktig detalj. Også uidentifiserte ofre, som trolig var utenlandske, ble

kremert (Trondheim Byarkiv). Dette gjør at mye materiale som kunne vært nyttig for videre arkeologisk forskning og identifisering har gått tapt.

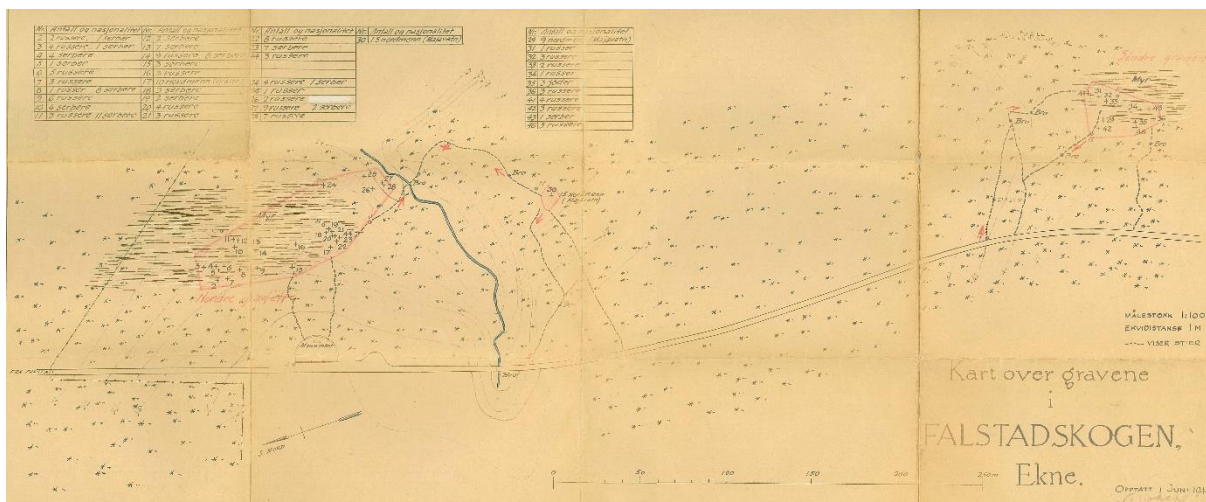
FIGUR 4: GRAV 43, "DEN UKJENDTE". I DAG ER DEN MERKET MED PYRAMIDENUMMER XXV. FOTO: OSKAR A. JOHANSEN, FALSTADSENTERET

Arbeidet med åpning av graver foregikk i tidsrommet 1945 – 1953. Det ble funnet 88 ofre i Falstadsbogen, og det har ikke siden blitt gjennomført ekshumeringer i området. I juni 1945 ble de første ekshumeringene ledet av identifikasjonskomiteen gjennomført (Reitan & Nilssen, 2008, s. 192). Målet var i første omgang å finne ofrene for Majavatn-tragedien, tre jødiske menn skutt i november 1942, og Toralf Berg (Langås, 2011, s. 14 – 15). Toralf ble funnet først. Majavatn-ofrene befant seg i to massegraver. Den første inneholdt 15 av ofrene, som ble identifisert ut fra beskrivelser og tankkort (*Figur 5*). Under letingen etter den andre påviste man ved tilfeldighet en annen grav. I denne befant seg tre ofre, som ble nøye beskrevet, men ikke nærmere identifisert. De ble nummerert som 17, 18 og 19, og tannlege Ottesen konkluderte med at «[...] nr. 17, 18 og 19 er russere. Tenner og kinnben passer for det» (SATd). Arkivmaterialet fra Trondheim Politikammer viser at identifikasjonsarbeidet bar preg av slike konklusjoner. Til slutt ble den andre graven med Majavatn-ofrene funnet.

FIGUR 5: ET GJENFUNNET OFFER BLIR FORSØKT IDENTIFISERT VED HJELP AV TANNLEGEKORT. BILDER AV DENNE ARTEN ER STERKE, MEN LIGGER OFFENTLIG TILGJENGELIG I DIGITALT MUSEUM. FOTO: PER RENBJØR, LEVANGER MUSEUM & FALSTADSENTERET

I august 1945 fortsatte søket etter de tre jødiske mennene. Da fant de tre andre ofre, som aldri ble identifisert, men konkludert som russere og sendt til Tilfredshet for kremering. Lignende situasjon fant sted i 1946 med to nye ofre. Til sammen er dette 8 ofre med ukjent identitet, som alle ble kremert og nedsatt i den sovjetiske krigskirkegården på Lademoen (Langås, 2011, s. 17 – 18). Mangelfulle forsøk på å identifisere antatt utenlandske ofre, gjør at nasjonalitetene er svært usikre. De tre jødiske mennene ble funnet i 1947. Ytterligere to uidentifiserte levninger ble funnet og kremert i 1948 (TBA). De resterende utenlandske ofrene ble liggende i Falstadskogen til 1953, da 50 ofre ble flyttet fra skogen til Trondheim under en sentralisering av krigsgraver. 44 ble registrert som russere, og 6 som serbere. Levninger fra de kjente gravene ble alle kremert og begravd på følgende gravplasser: ikke-jødiske nordmenn ved Nidarosdomen, de antatt østeuropeiske ofrene på kirkegårdene på Lademoen, Moholt og i urnelunden på Tilfredshet, og de jødiske mennene på den mosaiske gravlunden på Lademoen (Langås, 2011, s. 18 – 19). I 1948 utarbeidet Andreas Vodahl et kart over påviste graver (*Figur 6*).

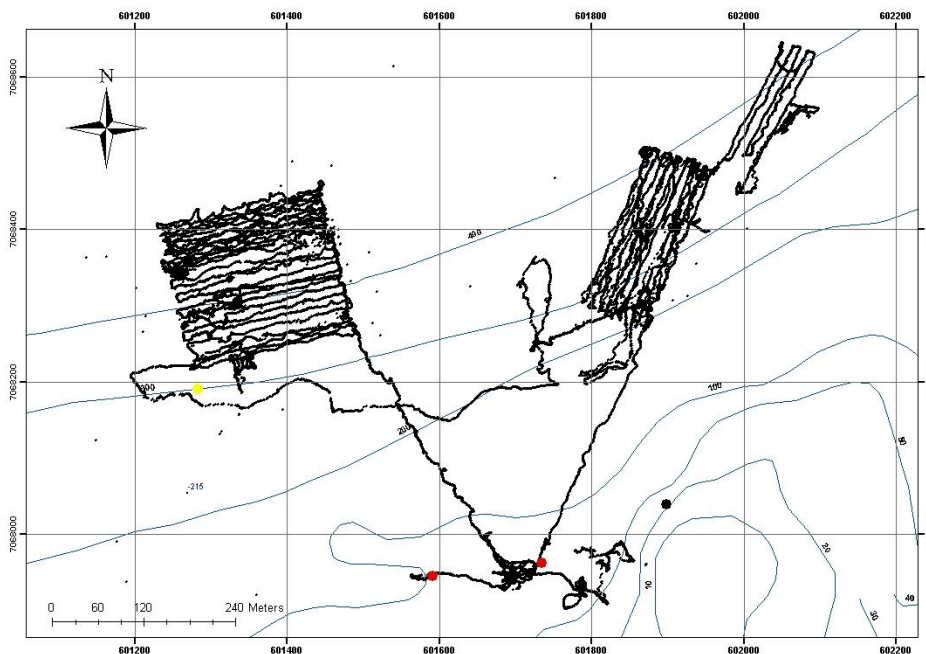
FIGUR 6: KART OVER KJENTE GRAVER UTARBEIDET AV ANDREAS VODAHL I 1948. KILDE: FALSTADSENTERET

Leting etter likbåten

Likbåten er et viktig element i forskningen omkring Falstadskogen. Det usikre antallet henrettede gjør at man vanskelig kan estimere hvor mange ukjente graver og ofre som fortsatt befinner seg skogen. Det har blitt gjort flere forsøk på å finne likbåten. 17. juli 1945 foretok torpedojageren King Haakon 7 et søk etter likbåten ved bruk av ekkolodd og ASDCIC (Anti-Submarine Detection Investigation Committee), som på den tiden var høyteknologisk utstyr (Adresseavisen, 1945). Søket står omtalt i Adresseavisen 18. juli 1945. Tittelen på notisen er «King Håkon 7 på leting etter dødsskipet med de 200 myrdede fra Falstad». Avhør og vitnesbyrd forteller om andre tall. Dette illustrerer hvordan skriftlige og muntlige kilder ikke er helt pålitelige. I dette tilfellet ble ikke feilinformasjon nødvendigvis spredd med overlegg fra Adresseavisen sin side, men slike overskrifter vil påvirke både tidsvitners individuelle minne og det kollektive minnet. Minnet er ikke statisk, og vil endre og tilpasse seg etter indre og ytre påvirkning. I 1999 ble likbåten forsøkt lokalisert i forbindelse med at Industrikraft Midt-Norge hadde planer å legge gassrørledning på havbunnen fra Tjeldbergodden til Norske Skog sitt anlegg på Skogn, og i den forbindelse ble det samlet in flere ulike datasett for å kartlegge geologien på havbunnen (Bøe et al. 2000; Bøe et al. 2003). Søket etter båten ble gjort på initiativ fra daværende daglig leder for Falstadminnet Trond Risto Nilssen, men det ble ikke funnet noe (Nesgård, 1999).

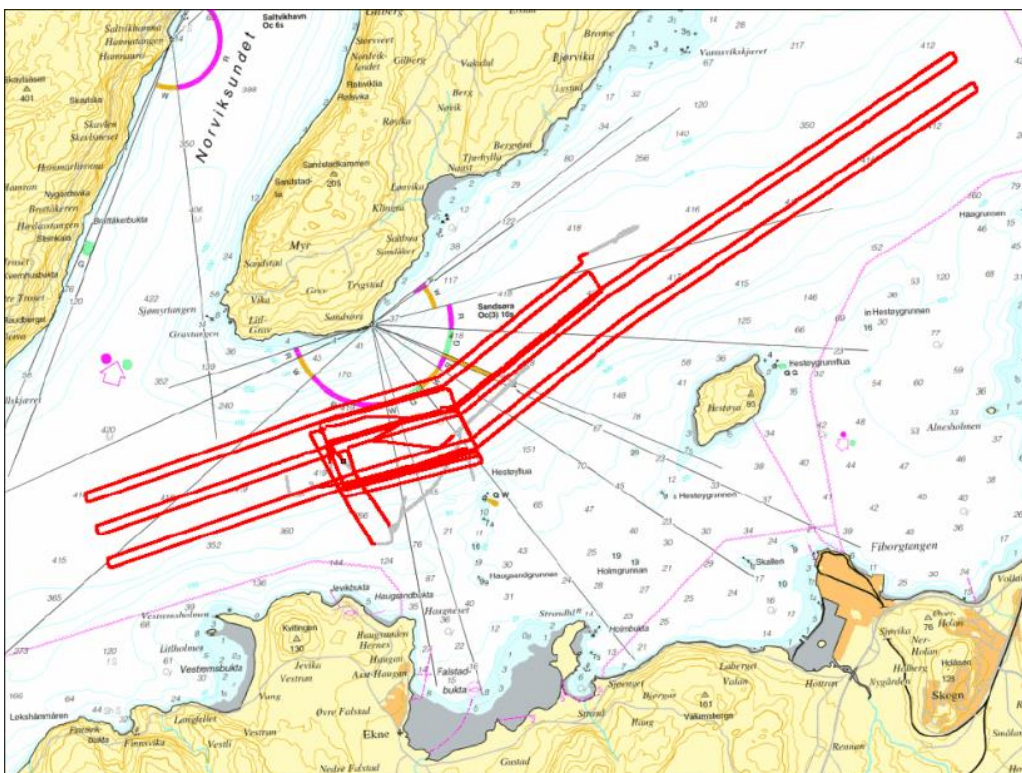
I 2007, 2012 og 2013 ble det gjennomført søk i fjorden utenfor Ekne. Forsøket i 2007 fikk stor hjelp av at tidsvitnet Kåre Hernes, som nylig hadde stått fram med det han hadde sett i begynnelsen av mai 1945 (Falstad, 2007). Søket ble ledet av professor Marek E. Jasinski fra NTNU. Tre områder for søk ble bestemt av opplysninger fra tidsvitne, og to fra sonardata fra

Norges geologiske undersøkelse (*Figur 7*) (Ludvigsen, 2007). Kildene hevdet at likbåten ble ført ut på fjorden, og senket i området mellom Ekne og Ytterøya (Hjorth et al., 2012). Senkingen av båten ble gjennomført i all hemmelighet om natten, så nøyaktig posisjon er usikker. Hensikten med undersøkelsen i 2007 var å skaffe gode sjøbunnsdata, samt danne et erfaringsgrunnlag for videre undersøkelser i området (Jasinski, 2015, s. 38.). Søket ble gjennomført fra FF Gunnerus, med en ROV (Remotely Operated Vehicle) med navn Minerva. ROV er en undervannsfarkost kontrollert fra overflaten via en kabel, og kan brukes til å kartlegge og samle geologiske og arkeologiske data (Ludvigsen, 2013). Man kan feste ulikt utstyr til en ROV, blant annet videokamera og sonarer. Både kamera og sonar ble benyttet i søket (Ludvigsen, 2007; Jasinski, 2015, s. 38). Undersøkelsene fokuserte på de flate områdene, som på det dypeste er omtrent 420 meter, men likbåten ble ikke funnet. I de bratte fjordskråningene er det mye kupert, bart fjell (Bøe et al., s. 37 – 38). Dersom båten befinner seg i disse områdene, er det derfor vanskelig å lokalisere den ved bruk av sonar. Bunn sedimentene i de dypeste områdene er myke (Bøe et al., 2000, s. 37 – 38). Båten kan derfor ha sunket ned i sedimentene, eller blitt tildekt av nyere sedimenter. Fordi båten var av tre, er det også sannsynlig at den er nedbrutt. Geologiske undersøkelser viser at det har gått undersjøiske skred på begge sider av fjorden i området (Bøe et al., 2003). Dette kan ha bidratt til å dekke til båten.

FIGUR 7: LINJER FRA ROV MINERVA UTENFOR EKNE (NTNU, 2007)

I 2012 og 2013 ble det gjennomført nye forsøk på å lokalisere båten (*Figur 8* *Figur 8*). Denne gangen ble det benyttet både ROV og en AUV Hugin (Ludvigsen et al., 2013). AUV står for Autonomous Underwater Vehicle. I motsetning til ROV, som blir kontrollert via kabel fra overflaten, blir AUV forhåndsprogrammert etter ønsket område for dekning. Hugin var utstyrt med en SAS (Synthetic Aperture Sonar), som gjør det mulig å lage detaljerte bilder over havbunnen (Ødegård et al., 2013). I tillegg til å lokalisere båten, var hensikten med søkene å utforske muligheten for kombinert bruk av ROV og AUV i marinarkeologi (NTNU AUR-Lab, 2012; Ludvigsen et al., 2013; Ødegård et al., 2013). Likbåten ble ikke lokalisert, men søket ga gode erfaringer. AUV er ideell for søk og kartlegging, og ROV spiller en viktig rolle i detaljert undersøkelse og dokumentering. AUV Hugin lokaliserte mulige skipsvrak. ROV kunne avkrefte at de var likbåten (Ludvigsen et al., 2013, s. 6 – 7). Å kombinere disse teknologiene i undervannsarkeologi er svært gunstig.

FIGUR 8: LINJER FRA AUV HUGIN UTENFOR EKNE (NTNU AUR-LAB, 2012)

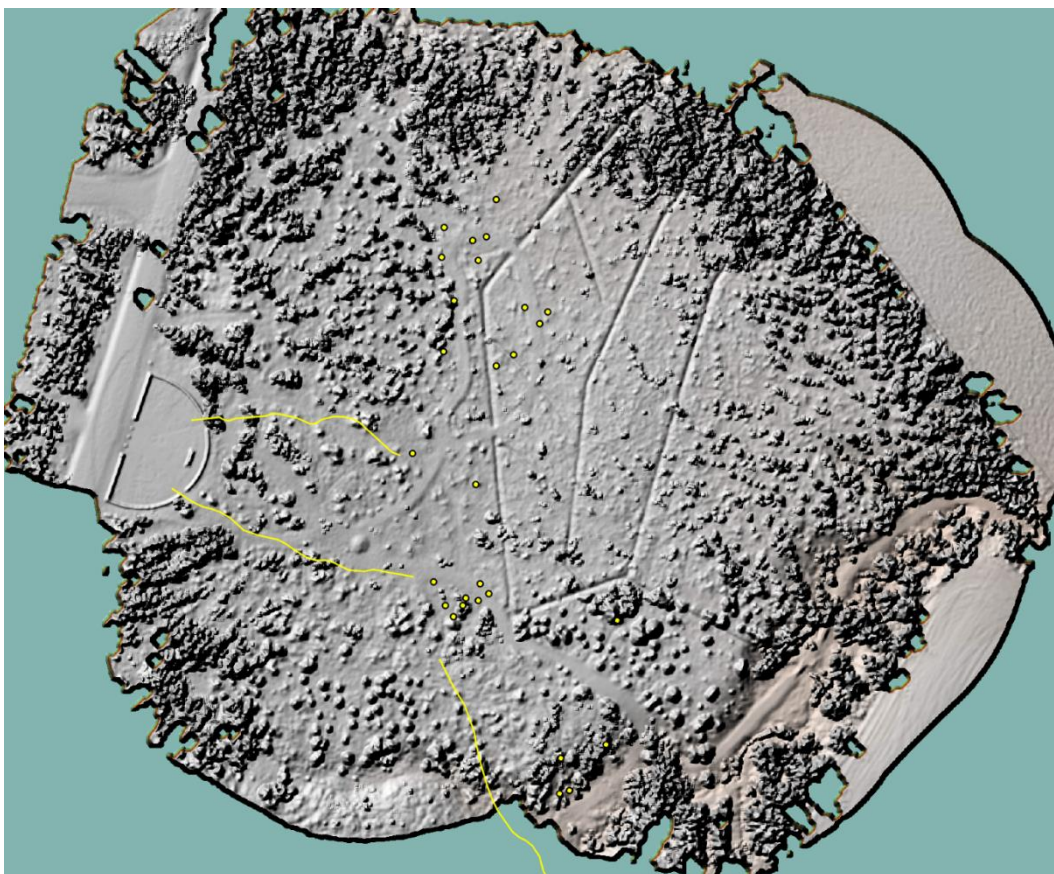
Forskningsprosjekter på Falstad og videre forskning i Falstadskogen I kjølvannet av forsøket på å lokalisere likbåten i 2007, ble et større forskningsprosjekt igangsatt, som i 2008 ble innvilget støtte fra Norges Forskningsråd. Prosjektet het *Painful Heritage: Cultural Landscape of the Second World War – Phenomenology, Lessons and Management Systems*, og var et samarbeid mellom NTNU, Falstadsenteret og

Vitenskapsmuseet. Prosjektet, som ble avsluttet i 2012, var tverrfaglig og besto av tre delprosjekter fra arkeologi, historie og folkloristikk (Jasinski et al., 2009, s. 42; Jasinski & Stenvik, 2010, s. 207). *Landscape of Evil: Nazi POW camps as Cultural Heritage within the Norwegian Landscape* var det arkeologiske delprosjektet. Dette var første gang arkeologi ble inkorporert i forskning relatert til norske krigsfangeleirer (Jasinski & Stenvik, 2010, s. 207). I denne sammenheng ble det i 2008, 2009 og 2011 gjennomført geofysiske undersøkelser på flere områder av Falstad (Stamnes, 2011, s. 6; Jasinski, 2015, s. 38). I tillegg ble kjente eksekusjonssteder i Falstadsbogen kartlagt og oppmålt (Jasinski et al., 2009, s. 41). Det ble gjennomført utgravninger i området rundt Falstads hovedbygning i 2014.

Hensikten med *Painful Heritage*-prosjektet var å skape større kunnskap om materialitet og kognitive aspekter tilknyttet kulturelle landskap fra andre verdenskrig. Man ønsket også å oppnå større fokus på dokumentering, vern og forvaltning av lokaliteter relatert til krigen, samt hvilke sosiale verdier de har i samfunnet. Dette inkluderer forholdet mellom identitetsdannende prosesser, det kollektivet minnet og betydningen av at kulturarven fra andre verdenskrig blir ivaretatt (Jasinski et al., 2012). Minne, administrasjon og bruk av østeuropeiske graver i Nord-Europa var blant fokuspunktene i forskningsprosjektet. Krigsgraver er en stor del av det kulturelle landskapet fra andre verdenskrig, men ofre fra andre land enn Norge, spesielt de fra østeuropeiske land, har ikke vært en del av det kollektivet minnet. Det var derfor et mål å lokalisere og registrere disse gravene med arkeologiske metoder og teknologiske verktøy, samt analysere hvordan de blir forvaltet på lokalt og nasjonalt nivå. I tillegg ønsket man å forbedre kapasiteten hos regionale museum og sørge for at de kan opprettholde rollen som rådgivere relatert til forvaltning og bruk av krigsgraver og krigsmonument, samt sammenligne hvordan dette blir gjort i Øst-Europa, Tyskland, Finland og Russland (Jasinski et al., 2012, s. 267-269).

Fra 2012 til 2014 deltok NTNU og Falstadsenteret i EU-prosjektet «REcall». Prosjektet ble ledet av Politecnico di Milano. Andre samarbeidspartnere var Aalborg Universitet og Newcastle University. REcall er på engelsk et akronym for gjenbevilgning, konflikt, arkeologi og landskap. Falstad var ett av case-studiene. Prosjektet ønsket å fremme forskning på kulturlandskap fra første og andre verdenskrig, samt øke fokus på forvaltning og dokumentasjon, og derfor sørge for bevaring av krigsarven (Jasinski, 2014). Utformingen av minnesteder ble studert som arkeologisk materialitet i seg selv. Ett av fokuspunktene i prosjektet var hvordan det kollektive minnet om smertefull kulturarv endrer seg over tid. Minnesteder og monumenter reist i forbindelse med konflikt representerer ofte kun en side av

saken. Hensikten kan være å samle et folk eller nasjon i en kollektiv erindring om fortidens hendelser. De kan like fullt bidra til videre konflikter mellom land, kulturer og grupper, spesielt dersom minnesteedet representerer stridende grupper (Jasinski, 2014, s. 46). Det kollektivet minnet endrer seg ofte i takt med dagsaktuelle politiske landskap. Quarter Ł i Polen, ett av casestudiene for «REcall», er eksempel på dette. Der befinner det seg pro-kommunistiske monumenter fra den kalde krigen ved gravene til høytstående kommunistiske ledere og soldater. Like ved har det blitt oppdaget skjulte graver med medlemmer fra den polske antikommunistiske motstandsmakten. Det kommunistiske regimet gikk aktivt inn for å eliminere disse menneskene fra historien. Umerkede graver er en form for konfiskering av kropper og politisk vold. Motstandskjemperne, som under den kalde krigen ble ansett som fiender, er i dag ansett som helter (Jasinski, 2014, s. 45 – 46).

FIGUR 9: LiDAR-MODELL AV FALSTADSKOGEN. MARKERT I GUL ER STIER OG KJENTE GRAVER (BIODRONE, 2022)

I 2018 ble det i forbindelse med prosjektet iC-ACCESS gjennomført nye undersøkelser i Falstadsbogen, med formål lokalisere potensielle områder med skjulte graver (Jasinski et al., 2018). Dette la grunnlaget for prosjektet *The Falstad Archaeology and Forensic Science Program*, som ble lansert i 2020. I 2022 opprettet prosjektet et samarbeid med droneselskapet Biodrone. Prosjektet byttet da navn til *Predicting the Buried Past. Hidden graves in the*

Falstad Forest. Biodrone er spesialister på å fly drone med over skogsområder. Målet med prosjektet er å bruke kunstig intelligens (AI) til å analysere data fra LiDAR (Light Detection and Ranging), GPR (Ground-Penetrating Radar) og GIS (Geographic Information Systems) for å lokalisere hittil ukjente gaver (Jasisnki, et al., 2023, s. 7. In press). LiDAR sender ut laserstråler som kan penetrere vegetasjon, som derfor kan elimineres i bakkemodellen. Med GPR kan man se hva som befinner seg under bakken. Informasjonen blir GIS, som kan genere ny kunnskap basert på lagrede data. Prosjektet er pågående, og det er derfor ingen publiserte resultater per dags dato. Fra prøveflyvninger i 2022 har det blitt produsert noen midlertidige modeller (*Figur 9*). Innsamlet data blir samlet og prosessert i en punktsky, som man deretter bruker til å lage en digital bakkemodell i høy oppløsning. Bakkemodellen med informasjon om kjente graver skal etter hvert benyttes som treningsmateriale for algoritmen den kunstige intelligensen baserer seg på. Algoritmen forteller den kunstige intelligensen hva den skal lete etter basert på eksisterende data (A. Haugen, personlig kommunikasjon, 23. mars 2023). Våren 2023 skal det gjennomføres nye flyvninger over Falstadskogen. Det skal også gjennomføres geofysiske undersøkelser med georadar i Falstadskogen. Utfordringen med å kjøre georadar i skog, er at ulendt terreng gjør det vanskelig oppnå godt lesbare resultater.

Arkeologi og Falstadskogen

Skriftlige kilder, tidsvitner og fysiske spor

Arkeologi på Falstad faller under konfliktarkeologi. Å tolke kulturlandskap fra andre verdenskrig krever to viktige tilnærminger: arkeologiske utgravinger, samt kvantitativ og romlig analyse av materialitet (Bernbeck & Pollock, 2018, s. 454). I konfliktarkeologi anses materialitet som både gjenstander og hele kulturlandskap (Schriek, 2022). Utgravinger vil avdekke materielle spor, som deretter må tolkes og analyseres. Selv om absolutt objektivitet er umulig, vil dette gi et mer nøytralt bilde av fortidens hendelser. I studier av materialitet kan det også fortelle om forholdet mellom gjenstand og menneske på et kognitivt nivå.

Gjenstander funnet sammen med ofrene i Falstadskogen kan gi en indikasjon på hvem de var og hvor de kom fra. De norske ofrene i Falstadskogen ble etterspurt og beskrevet av pårørende. Dette gjorde at man kunne sammenligne levninger med beskrivelsene, og enkelt bekrefte eller avkrefte offerets identitet. Flere av de ekshumerte ofrene samsvarte ikke med etterlysningene. Dermed hadde man kun bekledding og eventuelle gjenstander å basere identifiseringen på. Dette kan fortelle noe om både hjemland og samfunnsstatus. I tillegg kan det fortelle om offeret satt som fange i leiren, eller ble ført rett til skogen. Ett eksempel på dette er de tre uidentifiserte ofrene funnet i august 1945. De ble funnet sammen med

gjenstander som kan indikere hvem de var. Med ett av ofrene ble det funnet en lapp med to navn, der det siste var skrevet flere ganger, og derfor antatt å tilhøre mannen. Det ble ikke fulgt nærmere opp i 1945, og det finnes ingen tilsvarende navn i Falstads fangeregister. Ved en annen ble det funnet ei avis fra 30. oktober 1942, dagen før to navngitte sovjetiske fanger ble skutt i skogen (Langås, 2011, s. 17). Kan det være dem? Dersom disse fangene ble ekshumert i dag, ville slike detaljer blitt nøye undersøkt.

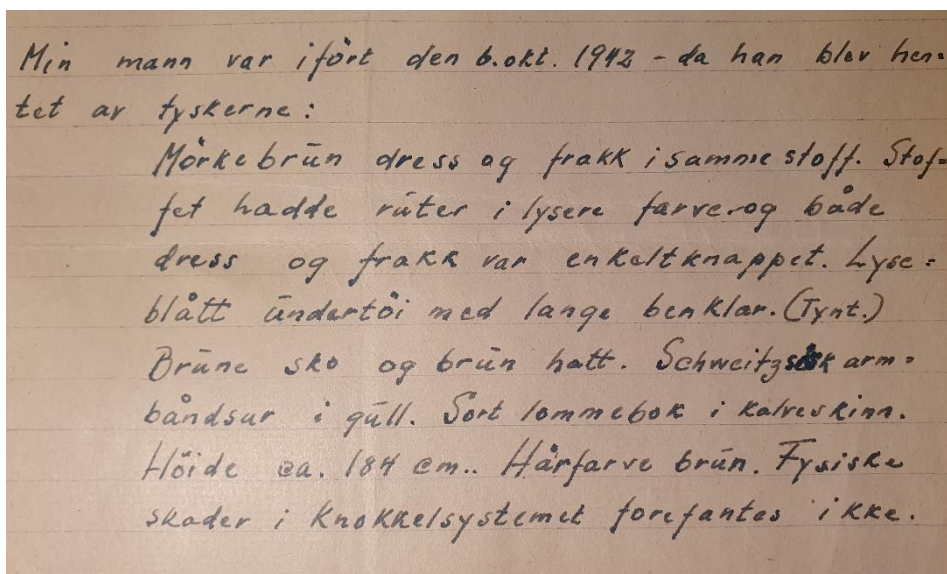
FIGUR 10: GJENSTANDER FUNNET SAMMEN MED OFRE UNDER EKSHUMERING AV GRAVER ETTER FRIGJØRINGEN. FOTO: OSKAR A. JOHANSEN, FALSTADSENTERET

Det er gjort flere studier av materialiteten på Falstad. Det ble blant annet gjennomført arkeologiske utgravinger på leirens område i 2014 (Jasinski et al., 2014). Mye av funnmaterialet er i dag utstilt i Kommandantboligen (Nilssen & Reitan, 2021, s. 306 – 308). Materialitet fra Falstads skogen har ikke blitt viet like mye oppmerksomhet. En av grunnene er at mye materiale gikk tapt under åpning av gravene på 1940- og 50-tallet. Under ekshumeringen av graver i Falstads skogen etter frigjøringen ble flere av gjenstandene funnet sammen med ofre fotografert (*Figur 10*). Hva som senere skjedde med disse gjenstandene, er usikkert. De befinner seg hverken i Falstads senterets samlinger (A. Langås, personlig kommunikasjon, 14. februar 2023), Rustkammerets samlinger (F. Lindgjerdet, personlig kommunikasjon, 24. februar 2023), eller i Justiskammerets arkiver (H. H. Olsø, personlig kommunikasjon, 23. mars 2023). Det har ikke blitt undersøkt om gjenstandene kan finne

seg i Trondheim Politikammers arkiver. Dette aspektet er interessant grunnlag for videre arkeologisk forskning rundt materialitet fra Falstadskogen.

Sonofrene ble henrettet i Falstadskogen. Den 7. oktober kunngjorde SS-general Rediess at 10 norske statsborgere var skutt kl. 18. den 6. oktober 1942, som straff for sabotasjeforsøkene (Lykke, 1995, s. 11). Vitnesbyrd fra Falstad forteller at henrettelsene først fant sted i syvtiden om morgenen den 7. oktober. Slike vitnesbyrd er svært viktig kildemateriale, spesielt når okkupasjonsmakten med overlegg spredte feilaktig informasjon. Sonofrene har aldri blitt funnet (Lykke, 1995). Det er derfor stor mistanke om at sonofrene var om bord i likbåten. Årsaken til mistanken er at Ljuban var sikker på at graven til sonofrene var åpnet. Ljuban visste vanligvis ikke hvem hullene han gravde var ment for, men på grunn av arbeidet med å skjule graver i 1943 visste han med sikkerhet hvilken grav som tilhørte sonofrene.

Identifikasjonskomiteen for falne Trøndere fant aldri ofre som samsvarte med familiemedlemmers beskrivelser av sonofrene. Identifikasjonskomiteen var i kontakt med flere av de pårørende til de norske ofrene i Falstadskogen. Mye av denne korrespondansen er bevart i Statsarkivet i Trondheim under Trondheim politikammers dokumenter (SATc). Pårørende sendte brev med beskrivelser av utseende og bekledning, portrettbilder og stoffprøver, tannlegekort med røntgenbilder, og andre medisinske opplysninger. Slike opplysninger var essensielle i identifikasjonsarbeidet, da man på 1940- og 50-tallet ikke hadde tilgang på dagens teknologi for identifisering av døde. Et kjent eksempel på slik korrespondanse er brevet fra Synnøve Gleditsch, enke etter Henry Gleditsch (*Figur 11*).

Min mann var iført den 6. okt. 1942 - da han blev henrettet av tyskerne:

Mørkebrun dress og frakk i samme stoff. Stoffet hadde ruter i lysere farge og både dress og frakk var enkeltknappet. Lyseblått undertøy med lange benklær. (Tynt.)

Brune sko og brun hatt. Schweitzsok arm-båndsur i gull. Sort lommebok i kalveskin. Høide ca. 184 cm. Hårfarve brun. Fysiske skader i knokkelsystemet forefantes ikke.

FIGUR 11: BREV FRA SYNNOVE GLEDITSCH I STATSARKIVET I TRONDHEIM. FOTO: MARI BØE

Det er ingen tvil om at Ljuban var avgjørende i lokalisering av graver. Ett tilfelle er et godt eksempel på viktigheten av kombinasjonen tidsvitner og fysiske spor, spesielt når sannheten med overlegg har blitt forsøkt skjult. Toralf Ørnulf Berg, aktiv i motstandskampen og medlem av Milorg, ble henrettet i Falstadskogen den 16. februar 1943. Han ble observert av naboen Johan A. Dahlen da han ble ført til skogen. Ljuban grov graven hans, og var i stand til å påvise den etter frigjøringen. Brevet fra tysk sikkerhetspoliti til Toralfs far hevdet derimot noe helt annet. I brevet fra 17. februar 1943 sto det:

«Det meddeles Dem at Deres sønn Toralf under en transport sprang i fjorden for å ta seg av dage. Tross iherdig sokning etter ham er han ikke kommet til rette. Man kan ikke lenger gjøre regning med å finne ham. Da han hadde alle sine eiendeler på seg under transporten, er det ikke noe igjen etter ham» (Lykke, 1995, s. 49).

Tyskerne hevdet at Toralf hadde tatt sitt eget liv i fjorden. Toralf ble funnet i Falstadskogen den 19. juli 1945 av Identifikasjonskomiteen.

Identifikasjonskomiteen gjorde på mange måter et samtidsarkeologisk arbeid under identifisering av graver og ofre. De var avhengige av å forholde seg til både tidsvitner og materielle spor. I dag kan man bruke arkivmaterialet med notater, brev og rapporter fra arbeidet deres som kildemateriale for samtidsarkeologisk forskning. Dokumentasjonen fungerer som både skriftlige kilder, beretninger fra tidsvitner, og arkeologisk materiale i seg selv. Analyse av hvordan man kommuniserte om hendelser og funn i Falstadskogen forteller om datidens holdninger til landssvikere, men også om holdninger rettet mot utenlandske fanger. At identifisering av østeuropeiske ofre ble nedprioritert med overlegg er både tydelig og beklagelig. Hvorfor var det slik? Identifikasjonskomiteen gjennomførte undersøkelser mellom 1945 og 1953 (Langås, 2011). Allerede i 1946 begynte historiens neste globale konflikt: den kalde krigen (Jasinski, 2010, s. 3). Østeuropeiske krigsfanger og ofre gikk fra å være allierte til fiender. Slike samfunnsdynamiske endringer kan være vanskelig å spore i det arkeologiske materialet alene. Det illustrer hvor viktig interdisiplinært samarbeid er i arkeologisk forskning. Case-studiet Quarter L og prosjektet iC-ACCESS viser et sammenlignbart dynamisk skifte, hvor synet på ofre for totalitære systemer endrer seg i takt med samfunnet. Den kalde krigen var langvarig, og farget i mange år det norske kollektive minnet.

Diskusjon rundt videre forskning, forvaltning og formidling

Falstadsenteret har de siste tiårene gått gjennom flere omstruktureringer for å holde tritt med samfunnsutviklingen og formidlingen av smertefull kulturarv (Guerrero, 2022, s. 19 – 20). Falstadsenteret ble i 2021 godkjent som forskningsinstitusjon av Norges Forskningsråd, og har utviklet *Plan for forskning og utvikling 2022 – 2025*. I denne planen står blant annet «Falstad Archaeology» på prioriteringslista. «Falstad Archaeology» er et forskningsprosjekt i samarbeid med NTNU, the Pomeranian Medical University i Szczecin, Polen og Texas State University, USA. Per dags dato har det blitt gjennomført flere arkeologiske undersøkelser på Falstads leiområde enn i Falstadskogen. De kjente gravene i Falstadskogen har ikke tidligere blitt ordentlig dokumentert med dagens GPS-teknologi. Dette vil endre seg med prosjektet *Predicting the Buried Past. Hidden graves in the Falstad Forest*. Dette prosjektet skal bidra til arkeologisk forskning ved hjelp av høyteknologiske forskningsmetoder, blant annet LiDAR og kunstig intelligens (Jasinski et al., 2023, in press). På Falstad fangeleir ble strukturer og fysiske spor etter menneskelige traumer fjernet fra overflaten på slutten av 1940-tallet. Arkeologiske undersøkelser kan bidra til større forståelse for den smertefulle kulturarven relatert til leiren (Jasinski, 2014, s. 44).

Store deler av forskning på smertefull kulturarv i Norge, er historisk. Det finnes utallige skriftlige kilder og vitnesbyrd om Norge under andre verdenskrig. Det finnes fortsatt også mange materielle og fysiske spor, men de står i fare for å gå tapt. Minnstedet Falstadskogen ble vernet av miljøverndepartementet i 1989 med hjemmel i *Lov om kulturminneloven*, men Kulturminneloven har per dags dato ingen gode lover om vern når det kommer til materiell kulturarv fra andre verdenskrig (Jasinski, 2009). Det er derfor et klart behov for arkeologisk forskning på smertefull kulturarv. Fysiske og materielle spor er på flere måter et bevis på at fortidens hendelser har funnet sted (Jasinski, 2014, s. 34). Spesielt fysiske spor etter de omtrent 500 fangeleirene i Norge står i fare for å gå tapt. Per dags dato finnes det ingen gode strategier for forvaltning av arkeologiske spor fra disse leirene (Jasinski, 2009, s. 41).

Dersom nye graver blir lokalisert på Falstad, vil etiske aspekter bli aktuelle. Skal man la dem være urørt, eller åpne dem? Hva er i så fall veien videre? DNA-analyser kan gi mye informasjon. Det er likevel ikke mulig å identifisere en person uten sammenligningsdata fra familiemedlemmer (Ossowski et al., 2016). Familiemedlemmer fra Russland er vanskelig å oppdrive i dagens politiske klima. Selv om man ikke skulle oppnå ønskede resultater i Falstadskogen, kan forskningsmetode og erfaring videreføres til andre steder i verden. Å

brukes LiDAR og kunstig intelligens til å lokalisere skjulte graver er en ny praksis (Shriek, 2022, s. 217). Falstadskogen kan bli viktig for å lære, og utvikle metoden. Politisk vold og konfiskering av kropper skjer verden over. Eksempler på dette er massebordet i Srebrenica i 1995, der omtrent 8000 bosniske muslimer ble drept og lagt i umerkede massegraver. Et dagsaktuelt eksempel på konfiskering av kropper er Ukrainakrigen. I Ukraina vil DNA-analyser være aktuelt, da familiemedlemmer er tilgjengelige. Undersøkelser med LiDAR og kunstig intelligens vil forenkle identifiseringsprosessen betydelig, og bidra til å motarbeide politisk vold i form av konfiskering av kropper.

Hvorfor er det viktig at man forsker videre på Falstadskogen? Kulturlandskap relatert til smertefull kulturarv er ikke bare av interesse for det arkeologiske fagfeltet. De er spesielt viktige for minnepolitikk og det kollektive minnet (Sem, 2005). I *Plan for forskning og utvikling 2022 – 2025* presiserer Falstadsenteret at forskningen deres «[...] skal bidra til kritisk selvbevissthet om egen praksis som historie- og kulturarvsforvalter og «minneentreprenør»» (s. 10). Falstadskogen er høyst relevant som case-studie omkring politisk vold. Forskning på smertefull kulturarv relatert til Falstadskogen omfatter ikke bare krigsårene, men også etterkrigstidens forsømmelse av utenlandske krigsfanger (Soleim, 2018, s. 367). Den kollektive erindringen om østeuropeiske krigsfanger var i tiårene etter krigen farget av den kalde krigen. Etterkrigstiden var preget av mye smerte, og den kalde krigen gjorde vondt verre. Forsømmelsen av østeuropeiske krigsfanger er i seg selv en del av Norges felles smertefulle kulturarv. Det er viktig at fortidens holdninger blir adressert. At kropper og graver blir skjult og forsøkt eliminert fra den felles hukommelsen, er en form for ekstrem hersketeknikk. Ved å aktivt nedprioritere identifisering av spesielt sovjetiske ofre, videreførte man den politiske volden utøvd av nazistene. Ved å forske videre på de uidentifiserte ofrene, motarbeider man aktivt politisk vold. Ofrene i Falstadskogen og deres familier har rett på en ordentlig avslutning. De døde har rett på verdighet. Dette faller under begrepet «Post-mortem dignity» (Jasinski et al., 2023, in press). Falstad er altså ikke bare av interesse for nordmenn, det er også et internasjonalt minnested. Det er antatt at dobbelt så mange utenlandske fanger som norske ble henrettet i Falstadskogen. Likevel har nordmennene fått størst oppmerksomhet (Soleim, 2016, s. 227 – 229). For å opprettholde den internasjonale interessen og vise respekt for ofrene, må videre forskning blir prioritert. Formidling av Falstadskogens internasjonale relevans kan bidra til større kunnskap om sammenhengen mellom kollektiv erindring og smertefull kulturarv (Soleim, 2016, s. 229).

Konklusjon

Falstad fangeleir var en av de større tyske krigsfangeliere i Norge under andre verdenskrig, og er derfor en viktig del av den kollektive erindringen og smertefull kulturarv. Skriftlige kilder og tidsvitner er uvurderlig kildemateriale angående hendelsene på Falstad og i Falstadskogen. Likevel er informasjonen både sprikende og mangelfull på enkelte områder. Kun 88 ofre har blitt funnet i skogen, og ikke alle identifisert. I tilgjengelig kildemateriale variere det totale antallet ofre mellom 200 og 300. Det er potensielt mange ukjente graver med mennesker som aldri fikk en verdig avslutning på livet, skjult og glemt som «den ukjendte» i skogsområdet på Ekne. Det var et stort antall utenlandske krigsfanger i Norge under andre verdenskrig. Deres skjebner på norsk jord har blitt forsømt både med og uten overlegg. Det kalde krigen preget etterkrigstiden, og skapte negative holdninger til østeuropeiske fanger og ofre, til tross for at de hadde kjempet samme kamp. Nå som den kalde krigen er vel tre tiår på avstand, må man adressere disse holdningene og hvordan det har påvirket historiefortellingene helt frem til nyere tid. Av respekt for både ofrene og deres familier er det viktig at videre forskning på, og formidling av kulturlandskap relatert til tyske fangeleirer i Norge blir prioritert.

Avansert teknologi har blitt anvendt i arkeologiske undersøkelser på Falstad, og har bidratt til verdifull interdisiplinær kunnskap. I tillegg har fjordområdet hvor «likbåten» angivelig ble senket blitt undersøkt med avansert marinteknologi. Ny teknologi som LiDAR og kunstig intelligens anvendt i kombinasjon med arkeologisk forskningsmetoder kan være banebrytende i kunnskapsproduksjonen om skjulte graver verden over. Prosjektet *Predicting the Buried Past. Hidden graves in the Falstad Forest*, som våren 2023 skal kartlegge Falstadskogen ved hjelp av nevnte teknologier, vil uansett resultat fungere som erfaringsgrunnlag for andre konfliktrelaterte kulturlandskap med skjulte graver. Arkeologisk forskning og interdisiplinært samarbeid på Falstad og i Falstadskogen er altså av interesse på et internasjonalt nivå.

Referanser

- Adresseavisen (1945, 18. juli). «King Haakon 7» på leting etter dødsskipet med de 200 myrdede fra Falstad.
- Bernbeck, R. & Pollock, S. (2018). Quotidian and Transgressive Practices in Nazi Forces Labor Camps: The Role of Objects. *I International Journal of Historical Archaeology*, 22(3), 454 – 471. <https://doi.org/10.1007/s10761-017-0434-1>.
- Berre, I. et al. (2013). *Rolleskifte på Falstad 1945: Bakgrunn, sammenhengar, hendingar*. Falstadvangenes Forening.
- Burström, M. (2007). Samtidsarkeologi: introduktion till ett forskningsfält. Studentlitteratur.
- Bøe, R., Rise, L., Blikra, L. H., Longva, O., & Eide, A. (2003). Holocene mass-movement processes in Trondheimsfjorden, Central Norway. *Norwegian Journal of Geology*, 83, 3 – 22. https://njg.geologi.no/images/NJG_articles/NJG_83_3-22.pdf
- Bøe, R., Rise, L., Muring, E., Thorsnes, T. (2000). *Sedimenter og sedimentasjonsmiljø i Trondheimsleia og Trondheimsfjorden – oppsummering av undersøkelser (fase 2) i forbindelse med gassrørledningstrase Tjeldbergodden – Skogn* (NGU Rapport nr.: 2000.045), s. 1 – 43. Norges Geologiske Undersøkelse. https://www.ngu.no/upload/Publikasjoner/Rapporter/2000/2000_045.pdf
- Christophersen, A. (2022). *Tingenes tale*. Museumsforlaget.
- Falstad, S. H. (2007, 31. oktober). Gir ikke opp letingen etter likbåt. *Trønder-Avisa*, s. 14-15.
- Falstadsenteret (2022). *Plan for forskning og utvikling 2022 – 2025*. Stiftelsen Falstadsenteret.
- González-Ruibal, A. (2014). Archaeology of the contemporary past. I C. Smith (Red.) *Encyclopedia of Global Archaeology*, (1683-1694). New York: Springer.
- Guerrero, C. D. A. (2022). *Minnestedenes smertefulle kulturarv: en samtidsarkeologisk komparativ analyse av utvalgte minnesteder og utstillinger i Norge* [Masteroppgave, NTNU]. <https://hdl.handle.net/11250/3003683>
- Hjorth, I., Karevold, Å., Langås, A. & Sem, L. (red.). (2012). Gravene i Falstadskogen. *Falstadsenterets skriftserie*(11).
- Jasinski, M. E. (2010). Andre verdenskrig og vår erindring – smertefull kulturarv i et nytt perspektiv. *Gammelt frå Fræna*.

Jasinski, M. E. (2014). Archaeology, REcall and Re-enacting the Painful Past of Europe. I M. Bassanelli, V. Gravano, G. Grechi, & G. Postiglione. (2014). *REcall: European Conflict Archaeological Landscape Reappropriation* (32 – 50). Creative Commons.

Jasinski, M. E. (2015). Memories of War and Wars on Memories: Painful Heritage of WWII in Norway – Archaeological surveys 2007 – 2012. I M. E. Jasinski & L. Seim (red.). *Painful heritage: Studies in the cultural landscape of the Second World War*, (s. 17 – 44). The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters (DKNVS).

Jasinski, M. E. (2018). Predicting the Past — Materiality of Nazi and Post-Nazi Camps: A Norwegian Perspective. *International journal of historical archaeology*, 22(3), 639-661. DOI: 10.1007/s10761-017-0438-x

Jasinski, M. E., & Stenvik, L. F. (2010). Landscape of Evil – Archaeology and Nazi POW Camps in Norway: A New approach. I M. N. Soleim (red.). *Prisoners of War and Forces Labour: Histories of War and Occupation*, (s. 205 – 223). Cambridge Scholars Publishing.

Jasinski, M. E., Berge, R., Vennatrø, R., Carr, G. & Ossowski, A. (2014). *Archaeology of the Falstad camp – Rescue Excavations 2014*.

Jasinski, M. E., Ossowski, A. & Spradley, K. (2018). Dead Bodies of the Enemy: Hidden Graves in the Falstad Forest. *Accessing campsapes: inclusive strategies for using european conflicted heritage*, (s.24-31).

Jasinski, M. E., Ossowski, A. & Spradley, K. (2023, in press). Uncovering War Crimes: Hidden Graves of the Falstad Forest. *Journal of Heritage, Memory and Conflict*. Amsterdam University Press.

Jasinski, M. E., Soleim, M. N., & Sem, L. (2009). Smertefull kulturarv. *Spor*, 24(2), 40-43.

Jasinski, M. E., Soleim, M. N., & Sem, L. (2012). «Painful heritage»: cultural landscapes of the Second World War in Norway: a new approach. *The Nordic TAG Conference* (10: 2009 Stiklestad), 263-273. Archaeopress.

Johansen, F. S., Langås, A. Hjorth, I., Kjørhold, I. H. (2015). *Tusen dager i fangenskap: et personlig vitnesbyrd fra nazistenes dødsleirer*. Gyldendal.

Langås, A. (2011). Falstadskogen – identifikasjonskomiteens 1945 – 1947. I Å. Jünge (red.) *Nord-Trøndelag historielag: Årbok for 2011* (86. årgang, s. 9-20). DesignTrykk AS.

Lillegaard, L. B. (1964). *Majavatn-tragedien*. Gyldendal.

- Ludvigsen, M. (2007). *Technical report. Week 41. Video Survey – search for the “Falstad wreck”*. NTNU.
- Ludvigsen, M., Johnsen, G., Lågstad, P. A., Sørensen, A. J. & Ødegård, Ø. (2013). Scientific operations combining ROV and AUV in the Trondheim Fjord. *2013 MTS/IEEE OCEANS - Bergen*, 1-7. DOI: 10.1109/OCEANS-Bergen.2013.6608194.
- Lykke, E. (Red.) (1995). *43 nordmenn henrettet i Falstadskogen*. Bruns forlag.
- Mytum, H. & Carr, G. (red.). (2013). *Prisoners of war: Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. Springer.
- Nesgård, J. A. (1999, 23. februar). Søk etter likbåt. *Levanger-Avisa*, s. 4.
- Nilssen, T. R. & Reitan, J. (2021). *Falstad: Fangeleir i diktatur og demokrati 1941-1949*. Spartacus forlag.
- NTNU (2012). Cruise report. AUR-Lab & FFI cruise. December 2012. NTNU.
- NTNU AUR-Lab (2012). *Cruise report. AUR-Lab & FFI cruise. December 2012: Integrated mapping and monitoring of cultural heritage and marine environment*. NTNU.
- Ossowski, A., Kuś, M., Kupiec, T., Bykowska, M., Zielińska, G., Jasiński, M. E., & March, A. L. (2016). The Polish genetic database of victims of totalitarianisms. *Forensic science international*, 258, 41-49.
- Reitan, J. (1999). *SS- Strafgefangenenlager Falstad 1941-1945* [Hovedoppgave i historie]. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Reitan, J., & Nilssen, T. R., (2008). *Falstad – nazileir og landssvikfengsel*. Tapir Akademisk Forlag.
- Schriek, v. d. M. (2022). *Archaeological Approaches to and Heritage Perspectives on Modern Conflict: Beyond the Battlefields*. Amsterdam University Press.
- Sem, L. (2005). Å byggje ein minnestad. Falstadskogen 1945–2005. *Tidsskrift for kulturforskning*, 4(4), 5 – 20.
- Soleim, M. N. (2016). «Operasjon Asfalt»: *Kald krig om krigsgraver*. Orkana Akademisk.
- Soleim, M.N. (2018). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945: antall, organisering og repatriering*. Scandinavian Academic Press.

Stamnes, A. A. (2012). Geophysical Survey at the Second World War Prison Camp at Falstad, Ekne in Levanger. Municipality, Norway. Revised March 2012. Trondheim: NTNU.

Stav, I. E. (2011). Brødrene Hestmann i fangenskap på Falstad. I Å. Jünge (red.) *Nord-Trøndelag historielag: Årbok for 2011* (86. årgang, s. 21 – 44). DesignTrykk AS.

Stugu, O. S. (2016). *Historie i bruk* (2. utg.). Oslo: Det Norske Samlaget.

Ødegård, Ø., Ludvigsen, M., & Lågstad, P. A. (2013). Usin synthetic aperture sonar in marine archaeological surveys – some first experiences. I *In 2013 MTS/IEEE OCEANS-Bergen* (s. 1 – 7). IEEE.

Utrykte kilder

Public Records Office, National Archives, London (PRO). WO 331/2190416, avhør av Karl Denk 6. nov. 1945.

Statsarkivet i Trondheim (SATa), Trondheim Politikammer. Mappe «Identifikasjonsnemndas notater (...)» I *Boks 57*.

Statsarkivet i Trondheim (SATb), Trondheim Politikammer. Mappe «Gjenfunne + Korrespondanse + Regninger» I *Boks 50*.

Statsarkivet i Trondheim (SATc), Trondheim Politikammer. Mappe «Falstad I. Undtagelsestilstand» I *Boks 50*.

Statsarkivet i Trondheim (SATd), Trondheim Politikammer. Mappe «Falstad II. Majavasskarene + andre» I *Boks 50*.

Trondheim byarkiv (TBA), Trondheim kirkeverge: Id. 13, Tilfredshet kirkegård, 4, kremasjonsprotokoll 3, 1941-51.

